

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐ ՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՆԻՔԷԱ-ՊԱԻՂԻԿԵԱՆ ԹՈՆՐԱԿԵՑԻՈՑ ԱՂԱՆԴՆ
ԵՒ ԳՐ. ՆԱՐԵԿԱՑԻՈՑ ԹՈՒՂԹԸ

ՐԴ՝ Սմբատայ վարդապետութիւնն ընդունելով իբրեւ
ընդհանուր թոնրակեցւոց վարդապետութիւն, —
որովհետեւ ասոնց մէջ չեն տեսնուիր այնքան Մանիքեցւոց եւ
Պաղիկեանց մէջ երեցած բազմադիմի կուսակցութիւնները,
այլ ամէնքն ալ Սմբատայ կը հետեւին իբրեւ միակ առաջնորդի
եւ Քրիստոսի, — ուրեմն կարեմք եզրակացնել, թէ մեծապէս
կը տարբերի այն Մանիքեցւոց եւ Պաղիկեանց ազանդներէն:
Այո՛, Մանիքեցիք կ'ընդունէին, — ինչպէս տեսանք, — հանդեր-
ձեալ կեանքը, հոգւոյ անմահութիւնը, մեղքն եւ մեղաց պատու-
հասը. որոնց համար կը ջանային ազատել զհոգին նիւթոյ կամ
չարի սկզբան արարածներէն, եւ խառնել յաւիտենական լուսոյ
կամ բարի սկզբան հետ: Իսկ թոնրակեցւոց համար, ընդհա-
կառակն, այս կեանքէս եւ վայելքներէն դուրս ոչ ուրիշ կեանք
եւ վայելք կար եւ ոչ իսկ պատուհաս: Պաղիկեանք, — ինչպէս

տեսնուեցաւ, անոնց վարդապետութեան Գրորդ նախադասութեան մէջ, — կ'ընդունէին մարդկութեան անկեալ վիճակին հետ՝ նաեւ բարի Աստուծոյն այն առթիւ մարդկութեան ընձեռած մեծագոյն պարգևները. երկրորդ, կը կատարէին, — գէթ ըստ ձեռքի և արարողութեան, — եկեղեցւոյ խորհուրդներէն զոմանս, և ունէին իրենց համար հաւատալիս և հաւատապատումս. իսկ Թոնրակեցիք, ընդհակառակն, զայս ամենայն կեղծիս կը համարէին և կը ծաղրէին, և բնականէն դուրս՝ գերբնական ոչ պարգև կը ճանչնային և ոչ ալ պարգևատու. որով Սմատէն զատ չկար ուրիշ Հոգի շնորհաց և յուսոյ բարութեան. Թէ Մանիքեցիք և թէ Պաւլոսեանք՝ գէթ չափով մի կ'ընդունէին Նոր կտակարանն և անոր հեղինակութիւնը. իսկ Թոնրակեցիք Սրբաւորէն և անոր յաջորդներէն դուրս՝ ուրիշ ոչ հեղինակութիւն կը ճանչնային և ոչ իսկ սրբազան հեղինակս, զի քակած էին առհասարակ Առաքելոց և Մարգարէից հիմունքը, հետեաբար քաղաքական և եկեղեցական օրէնք և օրէնսդրութիւնք իսկ անոնց համար բռնաւորութիւնք էին. Միով բանիւ՝ նորահար բառիս ճիշդ նշանակութեամբ հին աշխարհի ճշմարիտ Ոչնչականներն էին և ընկերավարականներ, և ամէն բան կ'ուզէին ոչնչացուցանել. Անկրօնք և անաստուածք էին, ոչ միայն 'ի գործնականին, այլ և տեսական սկզբամբք. Այնպէս որ նմանութեամբ կրնանք քսել, թէ Թոնրակեցւոց աղանդը, — նկատելով իբրեւ պարագութիւն մ'ամենայն մուրուրութեանց և հերեսիովութեանց, — վերջին ժամանակաց Սոկրիմեաննոքեան նախածնողն և նախադադափարն եղած է. իսկ իբրեւ բացասութիւն ամենայն կրօնից և աստուածապաշտութեան՝ կարելի է այժմեան Մաւոննոքեան կամ ազատ որմնադրաց սղանդին իբրեւ նախկին ներկայացուցիչ անուանել զայն. Թէ և առաջինը զուրկ էր արդի Մասնութեան գիտական գրութիւններէն և քաղաքային գաղտնորոգայթ միջոցներէն, սակայն երկաքանչիւրին միակ նպատակն էր՝ մարդ ըստած, կամ բանաւոր էակը, ազատ կացուցանելով ամէն կրօնական կապերէ, բարոյական պարտաւորութենէ, աստուածային և մարդկային գերիշխանութենէ, բարձրացնել և բազմեցնել զայն, — եթէ կարելի էր, — Սաղայէլի՝ քան թէ իր արժանապատուութեան գահուն վրայ, փոյթ չընելով ամենին, թէ այդ երկրածին ենթադրուած լեռնաբանն՝ Աստուծոյ պատուանդանի շուրջը կը հղովի, նշաւակ է բերապատիկ կարեաց և աղետից. և Դանիէլի տեսլեան գաղանի պէս խեցեղէն և լուծական խարիսխներու վրայ յեցած՝ առանց աստուածապաշտութեան աւերիչ է և աւերակներ միայն կը թողու ամեն.

ուրեք. և թէ երկնասաստ բարկութենէն և ամենակալ զօրութենէ հոլովեալ վէժ մի միայն՝ բաւական է զայն յաճին դարձնել և ցանել ընդ չորս հողմս երկնից, Հայ հանճարն՝ ասկէց աւելի ահեղ և սարսափելի հրէշ մի չէր կարող ծնանել, — եթէ ինչպէս կարծեցին ոմանք՝ անոր սեփհական յղացմունք համարինք, — և ոչ ալ Եւրոպա, կամ լաւ ևս՝ բարեշրջութեան դարը պիտի կարենային պարծիլ զՍոկրիսիանութիւնն և զՄասոնութիւնը ծնանելուն վրայ, Սակայն իմ կարծիքով թոնրակեցւոց աղանդն իսկապէս և բոլորովին հայ մոռուոր և բարոյական կեանքի արտաբերութիւն չէր, այլ զարգացումս այն չար մոլորութեանց, զորս զառաջինն ցանեցին Մանի և յաջորդք իւր, և հետզհետէ բեղմնաւորելով բարգաւաճեցին բարոյական խանգարմունք, կամ բնական պահանջ յաջորդող դարերուն և մարդկային յաջորդութեանց. այլ է բնական հետեանք այն թիւր սկզբանց և ընթացից, զոր հնարեցին մարգիկ և ոչ Աստուած, ոչք երկրէս յառաջ եկան, և ոչ թէ իշին յերկնից:

Սմբատայ և անոր յաջորդ հայագգի աղանդաւորաց ձեռքով զարգացած այսպիսի աղիտաբեր վարդապետութենէ իսկ կարեն գուշակել ընթերցողք՝ անոր յառաջ բերած զարհուրելի հետեանքները. սակայն կ'արժէ որ այս տեղ հոլովելով պատմութեան յարաշարժ անիւր՝ յերևան ածենք անոնց ճշգրիտ պատկերը:

Սմբատ՝ փարիսեցւոյ այս խմորս, — որ խորախոր գիտութենէ աւելի օժտեալ էր մոգութեան և կախարդութեան կրկնակի արուեստգիտութեամբք, և իր արտաքին ձգիչ կերպին հետ՝ ունէր նաեւ վերջին աստիճան ճարտասանական, համոզիչ և պատրող զօրութիւն մ'ալ, — այն օրէն 'ի վեր՝ երբ ոտքը դրաւ 'ի թոնրակ, կարճ ժամանակի մէջ խմորեց և վարակեց իր մոլորութիւններովն այն աւանի բոլոր բնակիչները. զի՛ ըստ վկայելոյ Մագիստրոսի, սկսաւ ուսուցանել զամենայն չարիս, զորս միտք մարդկային կարեն խորհել և գործել 'ի կենցաղումս: Այնպէս որ ինչպէս անկարելի եղև Աբրահամով՝ Սողոմոնացւոց և Գոմորացւոց մէջ գտնել տասն արգարս, այսպէս ալ թոնրակի մէջ դժուար էր, — այն կախարդասար աղանդապետին օրով, — գտնել տասն միայն ուղղադաւան որդիս եկեղեցւոյ: Մագիստրոսի այս և միւս ընդարձակ տեղին, — զոր համառօտելով մէջ բերինք 'ի ծանօթութեան, — այլաբանական ասացուածոց ներքև շատ և շատ տխուր իրողութիւններ կը պարունակեն, որոնց դժբաղդօրէն թատր եղած էր աւանն թոնրակ, զորս արժան է խուզել և 'ի վեր հանել:

Սմբատ իր կախարդական պատրողութիւններով և մեծ հեղինակութեամբն՝ անգամ մը ժողովրդեան վրայ բռնանալէն վերջ, սկսաւ այնուհետեւ քաղաքական ամէն անլուր ոճիրներ ևս գործել, Բաղմաթիւ ամուսիններ իրարմէ քակելով՝ անոնց անկողիններն իր անառակ և պակշտ աշակերտներուն արձակ համարձակ պղծել կու տար. շատ աղածրի մանուկներ իրենց մարց գրկէն և 'ի ստեանց յափշտակելով՝ իր արբանեկաց ձեռքով կը խողխողէր, և շատ գեղանի պատանիներ 'ի պղծութիւն անհաւատ ազգերու կը վաճառէր: Եղբարս և քորս, — ինչպէս նաև սիրասուն ազգականներ և բարեկամներ, — իրենց բնակութենէն հանելով՝ 'ի տար աշխարհ կ'աքսորէր, որոնց ողբերն և աղի արտասուքը գերկինս և զերկիր բաւական էին շարժել, բայց ոչ նոյնպէս անոր սատանայակիր և սալացեալ սիրտը: Միայնակեացս և միանձնուհիս, ոյք իրենց կուտութիւն Գրիստոսի նուիրած էին՝ մշտնջենաւոր զենմամբ, իր աշակերտներուն պղծել կու տար, և իրենց կրօնաւորական կեանքէն և լուսաւոր ճանապարհէն յետս կը դարձնէր, և յԱստուծոյ կ'օտարացնէր: Շատ սրբակեաց քահանաներ և ժառանգաւորներ՝ ուղղափառ կրօնքէն խոտորեցնելով, 'ի գառանց՝ գայլս կը յարգարէր մարդախոշոյս: Շատերը բանտից և արգելանաց մէջ փակելով՝ յանուշ արեւէ կենաց կը զրկէր: Միով բանիւ՝ ուր որ իր իշխանապետութիւնը կը հասնէր կամ ոտքը՝ հօն եղեռնագործութեամբ կը լեցնէր. ամենուն ահաւոր և սարսափելի էր. ամենուն իբրև Նեշի մարմնաւորեալ անձնաւորութիւն կը ներկայանար, Սագայելի գործը գերազանցապէս կատարելու, — ամենայն արուեստիք և զարմանագործութիւններով: Գր. Նարեկացին՝ կճաւայ վանահայրն յորդորած ժամանակ, որպէս զի չի փափաքի հաւասարի մասին թոնրակեցուց, ծածկեալ ճշմարտութիւն մ'էս կը յայտնէ մեզ. այսինքն է. « Զխառնիլ յարեան ընդ կոտորեալսն 'ի սրոյ վրէժ. խնդիր հեքանոս Ամիրային Ապլ-Վարդայ, որ երեւցաւ արդարեւ գաւազան սրտմտութեան 'ի ձեռն Տեառն Յիսուսի »: Վերջը կը թողում քննել, թէ ով էր աստ յիշուած Ամիրայն, և թէ երբ երեցաւ գաւազան բարկութեան Տեառն. իսկ հօս դիտելունք, որ Ս. վարդապետիս յիշատակածն է այն մեծ և անողորմ կոտորածներէն մին, զոր կամ ամպարիշտն և հայրենատեացն Սմբատ, և կամ իրեն յաջորդքը գործել տուին, թ դարուն վերջերը:

Այսպէս ուրեմն թոնրակեցուց անկրօնութեան և անբարոյականութեան գործերու հետ՝ քաղաքական ոճիրներն ևս 'ի նկատի ունելով խղճամիտն Գրիգոր, չէր խղճեր գոչել 'ի լուր ամենայն

աշխարհի, թէ « Են շարք շանց և գունաւոր գողոց, և գունդք գալոց և դասք դիւաց, և ազիւք աւազակաց և կոյտք կերչաց, և բոյլք բարբարոսաց, և խռմբք խաչահանուաց, և ժողովք չարեաց և արք արեանց, և երամք բռնաւոր սօհից, և փռաք մարդադէմ գազանաց, և կաճառք կախարդասարսաւ աղանդաւորաց. և ոչ միայն եկեղեցականաց, այլ և հեքանուսաց են անգոսնելիք » ։

Սմբատայ՝ Ծաղկոտն գաւառէն ՚ի թոնրակ փոխադրուին ըստ ինքեան նշանակալից է արգէն. իսկ Մագիստրոսի առ կաթողիկոսն Ասորոց գրած թղթի հետեւալ տեղին՝ բոլորովին նոր և շահագրգիռ իրողութիւններ եւ կը յայտնէ մեզ. Ահաւասիկ անոր խօսքերը. « Տեսեալ իմ զպղտորումն մաքրագոյն ջրոցն, որ ծաւալէր, և հետեւալ մինչև ցակն աղբերն՝ հանդիպեցայ առ թռչանին թոնրակոյ, յորում քաղեալ կայր խմորն Սադոն կեցոց, և բորբոքէր քաղեալ անքեղն չարութեան » ։

Արդ՝ մեծ հոետորին սոյն խօսքերէն կ'իմացուին Ա. թէ թոնրակեցոց այն աւանին մէջ մշտաբարբր ատրուչան մի կար, որով հուրը կը պաշտէին հեթանոսաբար, և անոր ոչ միայն անասուններ, այլ և անթիւ մարդիկ և պունկորդիս եւ կը զոհէին, ոյք հանգոյն շանց անտէրունչ կը բազմանային ՚ի խաւարտին վայրս մօզնէութեան։ Բ. Այդ ատրուչանի պաշտօնատարքն և աւանի բնակիչներն առհասարակ՝ Սադուկեցոց խմորներ էին. այսինքն է ոչ հոգւոյ անմահութիւն և ոչ ալ հանդերձեալ կենաց կը հաւատային։ Գ. Թէ այդ չարութեան անթեղը կամ կրակը՝ Սմբատայ օրէն մինչև իր ժամանակ միշտ անշիջանելի մնացած էր։ Սակայն եւ կարծեմ, թէ Մագիստրոսէն գործածուած առ թռչան բառն՝ հօս բոլորովին տարբեր բան կը նշանակէ, քան թէ արուեստական հուր։ Այո՛, թէ այս և թէ թոնրակ անունը թէպէտ և խորհրդաւոր և մթին, սակայն և այնպէս ունին իրենց բանասիրական և տեղագրական մեկնութիւնքը. այսինքն է երկաքանչիւրն իսկ յառաջ եկած են Եղգովտի և Ծաղկոտն գաւառներու մէջ տեղ գտնուող Թաւնոռչոյն կամ Թաւնոռչիկ անուանեալ հրաբլիթէն⁽¹⁾, զոր Հայք թոնտրիկ կամ թոնրակ կ'անուանէին։ Ուրեմն Մագիստրոսի հանդիպած ատրուչանը՝ յիշեալ լեռան հրաբլիթային բաժակն է, որուն քով կը գտնուէր թոնրակեցոց աւանը, կամ չարութեան անթեղն։ Այս պատճառաւ ուրեմն հօն գնաց Սմբատ, որպէս զի այնու իսկ դիւրաւ յաջողի տարածել հրապաշտութեան և բնապաշտութեան չար աղանդն, ինչպէս իրօք ալ յաջողեցաւ։

1. Տես Հ. Դ. Վ. Ալիսնի « Արարատ », յէջ 492-493։

Պատմութիւնն որոշակի աւանդած չէ, թէ Սմբատայ գալէն յառաջ՝ հօն կը գտնուէին արդեօք կրակապաշտ Մանիքեցիք, և կամ Պաւլիկեան աղանդաւորք։ Սակայն Սմբատայ՝ այն աւանն աւելի՝ քան ուրիշ տեղ ընտրելը մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն ալ կարճ ժամանակի մէջ այն ազգաբնակութեան և անոր մերձակայ ժողովրդոց բոլորական անկումն յանդուգս մոլորութեան՝ են մի մի հաւանական փաստեր կարծելու, թէ ստուգիւ Սմբատէն յառաջ իսկ մուտք գտած էին անդ կամ կրակապաշտ Մանիքեցիք և կամ ուրիշ նենգաւոր մշակներ, ոյք ոչ միայն երկիրը պատրաստած էին, այլ նոյն իսկ չար աղանդին որոմներն իսկ ցանած էին՝ բուսցնելու զուրացող Թոնրակեցիս։

Անշուշտ շատերն հետաքրքիր են հօս գիտնալ, թէ այնքան և այնպիսի ախտաւոր մոլորութեանց և ոճրագործութեանց եղեռնաւոր առաջնորդը Սմբատ՝ ինչպիսի՝ մահ ունեցաւ և երբ։ Առայս աւելորդ չենք համարիր վայրկեան մ'ընդհատել Թոնրակեանց պատմութեան թելը, մանաւանդ երբ անյայտ ճշմարտութեան մի յայտնութիւնն ևս զայն կը պահանջէ 'ի մէնջ։ Արդ՝ Թոնրակեցւոց վրայ դրող հին և նոր մեզի ծանօթ պատմագրաց անուրոշ ակնարկութիւններէն այնպէս կ'երևեր ցարդ, թէ երկայն տարիներէ վերջ և իր բնական ախտակրութեամբն իջած ըլլայ 'ի հող մահու։ Սակայն մեծանուն վարդապետն մեր Գր. Նարեկացի, իւր յիշալ թղթին մէջ՝ իբրև նոր և գեղեցիկ անակընկալ մի, բոլորովին այլ ինչ կու գայ աւետել մեզ։ այսինքն է, հետաքրքրական պարագայով մի և բռնամահ եղած կը թուի աւանդել զայն։ Ահաւասիկ անոր խօսքերը, զոր ուղղած է առ անանուն առաջնորդն Ենաւայ վանաց. « Քանզի և այն հօր այր խնդրող վրիժուց նախատանացն Քրիստոսի, որ զանիծեալ զնախնիս նոցա խայտառակամահ սատակեաց, զայս ինչ ասէր յերկրորդն Յամբէսի, թէ Քրիստոս յերիւ առաջ յարեաւ։ արդ մինչ որո զքեզ Քրիստոս անուանես, սպանակեմ զքեզ և թաղեմ, և որո զկնի Լ առաջ կենդանացիր, ես գիտեմ, թէ Քրիստոս իցես, թէպէտ այնքան առաջ թաղմօք յետոյ յարիցես։ Արդ նա մերձ էր և զրացի դառնացողացն մոլեգնութեան. և զայն լուր 'ի բազմաց ճառողաց կրթեալ էր, և Քրիստոսի ճշմարիտ յարութեան հաւատայր. և զնոցայն այսինքն արարեալ իրր զարժանիս հնգնելոյ՝ եթող յիշատակ բանից գովելեաց. քանզի և զայն Աստուած և ոչ երկրային խորհուրդ տնկեաց. հրամայեալ տնտեսեաց, նովաւ չարաւ զչարիս խրատեալ կամ սատակեալ »։

Արդ՝ Քրիստոսի անուան վրէժխնդիր և զօրաւոր մարդուս անունը, թէպէտև անյիշատակ թողուցած է Գրիգոր, — անշուշտ

իր ժամանակակիցներուն ծանօթ ըլլալուն համար, — սակայն անոր գործը՝ Հայի մ'արժանի մտատիպարն և բնագործը կը ներկայացնէ արդարեւ իսկ սպանուողն, իմ կարծիքով, պէտք է որ աղանդապետն Սմբատ եղած ըլլայ։ Եւ յիշաւի, Ա. զի Գրիգոր Թոնրակեցւոց նախահայրը խաչտառակաման եղած կ'աւանդէ, և այդ նախահայրը Սմբատ էր, Նարեկացւոյ մի ուրիշ տեղւոյ համաձայն, զոր յառաջագոյն մէջ բերինք։ Բ. Դիտելու ենք, որ հօս սպանուողը որուն ուղղեալ են գծուած գիւտաւոր խօսքերն, երկրորդ Յամբէս և Քրիստոս անուանուած է. իսկ արդ ուրիշ տեղ, — ինչպէս տեսանք, — թէ Մագիստրոս և թէ Նարեկացի՝ զՍմբատ Յանէս և Յամբէս կ'անուանեն. և կը ծանուցանեն որոշակի, թէ Թոնրակեցիք Քրիստոս կը կոչէին զնա։ Գ. Մէջ բերած հատուածէն անմիջապէս վերջ՝ կը յաւելու. « Արդ դեքն Աստուած գիտացին զՄիածինն, և գտաւոր ամենայնի դաւանեցին. և պիղծն Սմբատ՝ կրկին Սիմոն՝ իշրոցն դառնարմատ և որոմիւրոյս աշակերտացն զինքն ետ երկրպագանել »։ Ուրեմն ակներեւ է, թէ այս վերջինս՝ առաջին նախադասութեանց պատճառական մասը կը կազմէ, և ըսածնիս քաջ կը հաստատէ։ Իսկ մենք դառնանք մեր առաջին նիւթին։

Թոնրակեցիք՝ իրենց իբրեւ որջ և կեդրոնատեղի ընելէն յետոյ զԹոնրակ՝ ապա սկսան համաճարակի պէս տարածուիլ նաև 'ի Թուշաշ (1), — որ կը գտնուի Մանանաղի գաւառին մէջ, — և 'ի Խնուշ։ Թուլայլի և Խնուսի աղանդաւորքը թէ և քանի մի կէտերով կը տարածայնէին Թոնրակեցիներէն, և Մանիքեցի կամ Մանինեցի ևս կը կոչուէին, — որովհետեւ Մանեայ վարդապետութիւնն ասոց մէջ աւելի պահուած էր, քան թէ Պաւլիկեանց և Թոնրակեցւոց մէջ, — բայց ամէնքն ալ հեթանոսաբար կ'ապրէին. այսինքն է՝ առանց մկրտութեան և այլոց խորհրդոց եկեղեցւոյ, և առանց աղօթից և պաշտաման։ Ամենուն նպատակն էր Կնիկ յաշխարհէ զկրօնս և զաստուածպետութիւն, և տալ զանձինս 'ի հեշտախտութիւն աներկիւղ։ Անոնց առաջնորդներէն միոյն, այն է Կիւրդի արարքը, — զոր կը պատմէ մեզ Գր. Մագիստրոս, և ես կ'ուզեմ համառօտիւ

1. Մագիստրոս՝ անուն Թուլայլ՝ յառաջ եկած կը համարի բոյլ և այլ բառերէն, իբր թէ ցրուեալ, բոլացեալ։ Այսպէս նաև Խնուշ կամ Խնուճ « խցեալք 'ի խուարի » կը մեկնէ։ Բայց այս մեկնութիւններս լատ բաղդի և ըստ նմանաձայնութեան բանից եղած են. հետեւաբար զուրկ են 'ի բանասիրական ստուգաբանութենէ։ Ուստի կամ տաճկերէն Թուշաշ կամ Թուշիլան ըլլալու է. և իրօք այս անուամբ աւան մ'ալ կը գտնուի Ամասիոյ բաժնին մէջ, և կամ մեր դրացի աւորերէնի մէջ որոնելու է անոր ծագումն։

մէջ չեմք, — յայտնի նշան է, թէ ի՞նչ աստիճանի զօրացած էին այն աղանդաւորքն, և թէ ինչպիսի՛ նեղութիւններ և նախատինքներ կ'ընէին հաւատացեալ ժողովրդեան՝ յառանին և յեկեղեցիս, ուր յանդգնութեամբ 'ի ներքս կը սարգէին։ Օր մի՛ այն ինչ հաւատացեալք պատկառանք կեցել էին սուրբ սեղանին և պատարագի դիմաց, յանկարծակի բացագանչել է առ Սրբութիւնն սրբոց. « Ո՛ր մոտի յոյսք քրիստոնէից. արդեօք զի՞նչ յոյս ունիք դուք։ Եւ նոքա պատասխանի տուեալ ասեն. Զպատշաձագոյնս մեր։ Իսկ նա ասէր ամպարիշտ բարբառով, առեալ խմոր կողովս առնէր ձեռամբն, և թացեալ 'ի գինի՛ արտաքս ձգէր և ասէր. Այդ է խաբէութիւն քրիստոնէիցդ. և այս էր Կիւրեղ անիծեալ առաջնորդն Թոնրակաց, և այլ բազում հայհոյութիւնս 'ի սուրբ կոյսն Աստուածածին և յամենայն տնօրէնութիւնս »։

Այրարատն՝ ըլլալով իբրև սիրտ Հայոց մեծաց, Թոնրակեցւոց աղանդն ալ այդ սրտին մէջ բունեալ վարակիչ հիւանդութիւն մի, ընդարձակ և անխուսափելի վտանգներ կը սպառնայր շուտով ապականելու ամբողջ մարմինն ևս. այնու մանաւանդ զի Արաբացի ոստիկանաց սուրն և բռնութիւնն իսկ Թոնրակեցւոց հետ 'ի միասին կը ներգործէին։ Յովհ. Ովայեցի կաթողիկոսը, թէպէտ և իր իմաստուն վարչութեամբն և հոգեսէր հոկոյութիւններով կը ջանայր այն կրկնակի և թիւնաւոր հոսանաց դէմ հակադդիչ և նախապահեստ դեղեր հասցնել, բայց 'ի զուր. զի Թովմ. Արծրունւոյ աւանդածին համեմատ՝ իշխանաց մեծագոյն մասն մի արդէն վարակեալ էին անոնց հեթանոսական գարշաւութեամբ, և կաթողիկոսին հակառակ կուսակցութիւն մ'էս կազմած էին։ Ահաւասիկ Արծրունի պատմագրին խօսքերը. « Ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ էր կացեալ յաթոռ հայրապետութեան Տէր Յովհան Կաթողիկոս Հայոց, և յաւէտ հրաշիւք յօրինէր զկարգս սրբոյ եկեղեցւոյ ուղղափառ առաքելական հաւատոց 'ի Տէր Յիսուս Քրիստոս. գնէր ուխտս ընդ իշխանս աշխարհիս Հայոց գնալ ըստ արժանի հաւատոցն Քրիստոսի... այլ նոքա ոչ մեկնեալ լինէին 'ի ժանտագործ պղծութենէն զազրալից սողմական ախտիցն... գնային ոտնխեթի գայթ 'ի գայթս և աղտեղասէրս. մինչև զանբարկանալին Աստուած 'ի բարկութիւն ածել 'ի սատակումն անձանց և 'ի կործանումն աշխարհիս և յաւեր ժառանգութեան տանց հայրենի բնակութեանց »։

Այո՛, վերջնական արդիւնքն այն եղաւ, որ Կաթողիկոսն ինկաւ իր գահէն, և աշխարհս մատնուեցաւ յաւար Արաբացւոց և յապականութիւն Թոնրակեանց։ Ուխտապահ նահատակողաց

հետ՝ ուրացողաց թիւն իսկ շատ մեծ էր. որոնց մէջն էր Կաթողիկոսի ախոյեանն և սպարապետն Հայոց Բագարատ Բագրատունի, որ նորոգեց Եկղեւսիանոսաց մարտութիւնը, որ կ'ըսէ, թէ մեղք չէ ուրանալ զՔրիստոս առաջի բռնաւորաց, պահելով զհաւատս 'ի սրտի: Սակայն նշանակելի է, — այս դժուարին ժամանակիս, — Հայաստանեայց եկեղեցւոյն և անոր հովուաց համաշունչ պնդութիւնը, որով ոչ միայն 'ի դերև հանեց գազանաբարոյ Բուղայի պէս սարսափելի բռնաւորին հաւատուրացութեան համար 'ի գործ դրած միջոցներն, այլ նոյն իսկ կոչեց, — յանիրաւի հրաժարեցուցած, — սուրբ կաթողիկոսն իր գահուն վրայ, և շարունակեց իր պատերազմը թոնրակեցւոց դէմ, մինչև որ նուաճեց զանոնք:

Յովհ: Ովայեցւոյ մահուանէն վերջ նորէն սկսած պիտի ըլլայ թոնրակեցւոց բարոյական-կրօնական ժանտախտը: Թամի Տեառն 945 արդէն խիստ ընդարձակ ծաւալ առած էր. վասն զի ժամանակին նշանաւոր վարդապետներէն մին Անանիա Նարեկացին՝ հրաման ընդունեցաւ, — անշուշտ իր համանուն կաթողիկոսէն, — սրել իւր գրիչն, և գիտութեամբ մենամարտիլ այն կախարդասար աղանդաւորաց փաղանգի դէմ: Ոսկիբերանեան պերճաբանութեամբ և պղատոնական խորութեամբ շարադրած անոր ընդդիմաքանդութեան գիրքն, — որ եղաւ իբրև զօրաւոր զէնք մի 'ի ձեռս մանկանց եկեղեցւոյ, — բաւական էր զինութեափ ընելու նաև զթոնրակեցիս. բայց որովհետև սոքա աւելի ապականութեամբ բարուց և գաղտագողի, քան թէ գիտութեամբ գրոց՝ իրենց բազմութիւ համախոհներ յարուցած էին, այն պատճառաւ իսկ միացին յուժի: Մանաւանդ թէ մէկ կողմէն իրենց համախոհ ունենալով Ովայեցւոյն հակառակորդ և ախտամիլ իշխաններն, իսկ միւս կողմէն ալ ժամանակին զեղծ եկեղեցականները, — զորս շահեցան մերթ իրենց խորագնաղգեաց ճգնութեամբ և մերթ ինքնահնար կրօնիւք և գիւթութիւններով, — տարածուեցան բոլոր Տարօնի հիւսիսակողմեանքն և 'ի Միջագետս, ունելով իրարու հետ հաղորդակցութիւններ, երբեմն յայտնի, և յաճախ ծածուկ միջոցներով: Կայսրք և պէսպէս խոստումներով կազմեցին գաղտնի լրտեսութիւններ և ընկերութիւններ. քսութեամբ և չարախօսութեամբ՝ ցանեցին հակառակութեան և բաժանման որովոր՝ հաւատացեալ ժողովրդեան և առանձին ընտանեաց մէջ: Գրգռեցին աշխարհական դասը՝ եկեղեցականաց, և եկեղեցական դասն՝ աշխարհականաց դէմ, — բանասարկու սատանայի նման՝ ասոնց քով բարեպաշտ և վրէժխնդիր աստուածային իրաւանց ձևանալով, իսկ անոնց քով ոխե-

րիմ թշնամի և պաշտպան ազատութեան մարդկան 'ի կրօնական պարտաւորութեանց, Բոլոր այն անձինքը՝ զորս սրբութեամբ վարուց և հեղինակութեամբ՝ իբրև թակ կոչկոծիչ գիտէին իրենց աղանդին, որպէս զի մէջ տեղէն վերցնեն, ամբաստանեցին իբրև համախոհ թոնրակեանց։ Այնպէս որ կրնանք բսել, թէ ժ դարն՝ էր Հայաստանեայց համար կասկածանաց (յ) և սարսափի դար. եղբայր յեղբօրէ կը խիթար և եկեղեցական յեկեղեցականէ. վրաս զի թեթև ամբաստանութիւն մի՝ բաւական էր ամենածանր պատժոց ենթարկելու նաև ուղղադաւան անձինքները։ Այս, այսպիսի ամբաստանութեան և պատասխանատուութեան տակ ինկաւ նոյն իսկ ուղղափառութեան ջատագոյն՝ Անանիա, և ստիպեցաւ իր մահուան անկողնոյ մէջ գրել իր խոստովանութեան երկրորդ գիրը։ Գր. Նարեկացին իսկ՝ որուն սրբութեան հոտը՝ ինն դարուց հետէ իբրև խունկ անուշ կը զմայլեցնէ զմեզ, և ամէն հայի սիրտ անուշութեամբ կը լեցնէ, չաղատեցաւ անոնց ամբաստանութենէն, բայց եթէ գրելով ինքն իր ջատագովական թուղթը, — թէպէտ և աղգային պատմագիրներ՝ խորովեալ աղաւնիներու հրաշքով կենդանանալուն և թուշելուն կ'ընծայեն զայն, կ'ծաւալ վանից առաջնորդն և ուրիշ անձինք ևս, ամբաստանուած էին իբրև համախոհ թոնրակեցւոց, զոր Գրիգոր իր թղթին մէջ կը յիշէ և կը մեղադրէ եղած ամբաստանութեամբք։ Հաւատաքննութեան բացուած ատեանը՝ կարի անաչառ էր՝ դատելու երբեմն և՛ զարդարն ընդ մեղաւորին. և ո՞ գիտէ, թէ քանի՛ քանի ջերմ ուղղափառներ՝ իբրև կեղծաւոր թոնրակեցիներ չդատեցան 'ի հուր, 'ի սուր և յաքսոր։

Սարգսի Այո կաթողիկոսութեան ժամանակ, այսինքն է մօտ 1002 փրկչական թուին, յաջողեցան թոնրակեցիք ոչ միայն որսալ իրենց ծուղակին մէջ Հարք գաւառի եպիսկոպոսն Յակոբ, — որուն վրայ ամէնքն ալ սուրբի համարում ունէին, — այլ նոյն իսկ համայնք մ'էս կազմելու այն գաւառին մէջ, Սեծ քայլափոխ մ'էր այս և յաղթանակ թոնրակեցի ազատամիտներու համար։ Արիստ. Լաստիվերոցին՝ այս կէտէս կը սկսի թոնրակեցւոց պատմութիւնը, — առաջինները գողցես իմն մոռնալով. — այս նշան է, թէ մեծ իրարանցումն պատճառեց այս միջադէպս Հայաստանեայց մէջ. որովհետև յառաջ իբրև քանի մի սոսկական և ախտամոլ անձանց ձկտումն կը նկատուէր այն աղանդը,

1. Ստեփաննայ և Գրիգոր Նարեկացիներու թղթերուն մէջ, որուն վրայ տարակոյս հանելն իսկ աւելորդէ։

որուն դէմ զինուած էին ազգիս գրէթէ ամբողջ եկեղեցական և աշխարհական իշխանութիւնքը: Իսկ այս ժամանակիս Յակոբայ պէս բարձրաստիճան և առաքինի կարծուած եկեղեցականին հետ՝ խորամտեցաւ նաև եկեղեցական դասը. վասն զի լատիվերացոյ ըսածին նայելով, նա իր կեղծաւոր պահեցողութիւններով և անդադար սաղմոսերգութեամբ «Շարժեաց 'ի զարմանս գմերձաւորս և զնեռաւորս. ամենայն ոք ցանկայր տեսանել զնա և զնեռեռոյս ևնորա. ևս ևս մեհամեհ իշխանք յարեցան 'ի նա... և այնքան ետուն 'ի հնազանդութիւն ևնա գանձինս, որ քէ և զհոգիս հանել հրամայէր՝ չէր ոք որ ընդդիմանայր և կամ իշխէր քանազ գրեւան և՛ ձիկ հանել »:

Այս կերպով Հայոց իշխանաց և ռամիկ ամբոխին սիրտն և աջակցութիւնն առ ինքն գրաւելէն յետոյ, սկսաւ արգիլել Յակոբ վրահանայս պատարագելէն. և ապա քարոզեց համարձակապէս Սմբատայ մարտութիւններն, ունելով իր կողմը նոյնպէս բազում 'ի վրահանայից: Կը մոնէին, — երբեմն 'ի ծածուկ և երբեմն յայտնապէս, — հաւատացելոց տաճարները, կը սուլէին և կը նախատէին անոնց սրբութիւններն և նուիրական տոները: Գայթակցութեան և զայրութի 'ի հետ՝ մեծ շփոթ և շշուկ ևս ծագեցաւ ժողովրդեան մէջ: Ամէն կողմէն երկբայութիւնք կը յուզուէին քրիստոնէական խորհրդոց վրայ, և տկարամիտներն՝ իբրև զծով կը ծփային 'ի պէս պէս կարծիս: Ազգին մեծամասնութեան և ընտրելոց անընդհատ բողոքները՝ կը ստիպեն վերջապէս զՍարգիս կաթողիկոսը՝ շուտով ժողով գումարելու. և կը խմբուի Հարքայ Ա՝ ժողովն: Կոչուեցաւ կրկին և կրկին աղանդաւորն Յակովբ, գալ և համար տալ իր աշխարհաւեր ընթացքին. բայց նա խոյս տուաւ անկէց: Ժողովքին սաստկապահանջ հրամանը շուտով հասաւ անոր ետեւէն. կալանաւորեցաւ Յակոբ իբրև խռովիչ և միտրեցուցիչ ժողովրդեան. աղուեսադրոյմ⁽¹⁾ խարանը գրոշմեցին անոր ճակտին վրայ և չրջեցուցին զնա փողոցներու և հրապարակաց մէջ. քարոզն ընթանալով անոր առջևէն՝ կ'աղաղակէր. « Որ 'ի սուրբ հաշատոց Եկեղեցւոյն Քրիստոսի սողոսկեայ՝ յանօրէն թողնորակեցաց 'ի մարդադէմ՝ գազանաց փարսխն մոտեայ միաքանի, դատ և իրաւունս զայս կրեցէ »: Սարսափելի էր այս դատաւճիռն, թէ՛

1. Այս բանիս նշանակութիւնը կու տայ մեզ Մագիստրոս, ըսելով. « Նաև մեր վրահանայապետքն մասնեցին (գազանդաւորս) 'ի կիզումն դիմաց և 'ի դրոշմ աղուխակերպ... իբրև զաղուխս գողս և ապականիչս այգեաց, որպէս ասէ Իմաստունն »:

Թոնրակեցւոց և թէ ուղղափառաց համար. զի անոր ահաւոր գործադրութիւնն իսկ ակներև կը տեսնէին ամենեքեան: Խայտառակաբար չըբաւ Յակոբ առ Յոյնս, և պաշտպանութիւն գրտնելու համար՝ կրկին մկրտեցաւ. սակայն անտի ևս հալածուելով դիմեց 'ի Թոնրակ, և աստի 'ի Մուֆարդին. ուր միանալով այլազգի Մանիքեցւոց հետ՝ հօն անցուց իր վերջին օրերն և մեռաւ, — թողլով տիուր յիշատակ մի միայն Հայոց եկեղեցական պատմութեան մէջ. — իսկ իր հետեողները լռեցին այնուհետև, և իսպառ հեռացան 'ի Հարբայ:

Բայց Թոնրակ՝ որ իբրև վիշապարուն մի կեցած էր 'ի միջակէտ աշխարհիս Հայոց, չէր գաղբեր բնաւ իր թունաւոր ազդեցութիւններով լեցնել եկողներն և գացողները: Հարբայ Ա ժողովէն և Յակոբեանց դատապարտութենէն երկու տարի վերջ՝ իժի նման սողոսկելով՝ անցաւ այն՝ աղանդը Մանանաղոյ մօտ Շիրնի բերդաքաղաքն, ուր, — ըստ վկայութեան Լատիվերոցոյ, — կռնէիկ շնանուն արեղայ մի՝ նախ ինքն, ապա իր ձեռքով որսաց լեզուանի և մեծատոհմիկ տիկինն Հրանդշ: Ասոր շուտով հետեւեցան իր ազգակիցներէն երկու քոյրեր, որոց մին Ախնի և միւսն Կամարա կը կոչուէին: Բարեւոնի այս մարմնասէր դատերբս, ոյք պարզապէս իրենց կիրքերն յագեցնելու՝ քան թէ ճշմարտասիրութեան համար ընտրած էին այն հեթանոսական աղանդը, յաջողեցան, — պէսպէս հրապոյրներով, — որսալ նաև իրենց մերձաւոր ազգականը կամ լաւ ևս հարազատը՝ Վրվէռ: Այս բանիս վրայ ամբողջ հայութիւնը զարմացաւ, համակելով 'ի սուգ անմխիթար. վասն զի իշխանիս բարեպաշտութիւնն և եկեղեցասիրութիւնն ամենուրեք հռչակուած էր նախապէս. կրօնաստան մ'էս չլինել տուած էր իր դրախտանման կալուածոց մէջ և սիրայօժար կը յանձանձէր:

Լատիվերոցոյ աւանդածին համաձայն՝ Կալէ և Աղիշուոյ կոչուած գիւղերն, — որք անոնց ընդարձակ ժառանգութեան մասը կը կազմէին, — ըրին իբրև կաղաղս և հանգրուանս փրորոյտական և բազոսական խնջոյից: Խզելով վկապ մերձաւոր արիւնակցութեան՝ անխտրաբար կը պոռնկէին Վրվէռին հետ, այս ջամուկ կիները, բնակիչներուն ևս առհասարակ մատուակեցին Թոնրակեցւոց աղանդն և իրենց պղծաշուրթ բաժակն: Որոնք քիչ ատենէն արբեալ և մոլեգնեալ ոգւով ատելութեան, սկսան շրջել աստ և անդ, և այն տաճարները, — զորս իրենք կանգնած էին երբեմն 'ի փառս Սատուոյ և իրենց ազգատոհմին, — հիմնայատակ կործանեցին. գիւղերու մէջ և յանցս ճանապարհաց, ուր որ տէրունեան խաչի նշան կը տեսնէին, անպատկառաբար վար կ'առնուին, և նախատանգը կը խորտակէին:

Արդ այս և ասոնց նման դեռ ուրիշ շատ պատմական եղելութիւններ՝ յայտնապէս կը ցուցնեն, թէ Մանիքէա-Պաղիկեան թոնրակեցիներ՝ վանդաշներէն վար չէին մնար. մանաւանդ թէ թ և ժ դարերուն նորոգեցին զՎանդաշականոթիւնը՝ բոլոր իւր ճիւղաւորութեամբք։ Մինչև հիմայ ըսածներէս դուրս՝ նոյնպէս Բազմադիքի հրաշագործ խաչին, վրովեայ դատապարտութեան, ժողովրդեան այն մեծագոյն յուզման, և Հարքայ և Մանանաղի մէջ կատարուած իրաց մանրամասն պատմութիւնը՝ ճարտար վրձինով նկարագրած է Լաստիվերտցին, — դժբաղդարար առանց անոնց բուն պատճառները ցուցնելու։ Մակայն հանդերձ այսու յոյժ շնորհապարտ ենք անոր մեզի մատուցած այն մեծ ծառայութեան և մեծարգի տեղեկութեանց, զորս ուրիշ հեղինակաց քով չէ մեզ կարելի գտնել։

Թէպէտև լռած է նա ըսել, թէ վերոյիշեալ մեծատոհմիկ կանայքն ինչ վերջ ունեցան, բայց Վրովեի նորանշան հիւանդութեան և երկնասաստ մահուան նկարագրութիւնն իրաւցնէ ամէն լսողաց զգուանք և սարսափ կ'ազդեն. մանաւանդ թէ կարծել կու տան, թէ ամէնքն ալ՝ իրենց ախտամոլ անառակութեանց և կորստական ճամբուն մէջ շարունակելով՝ այնպէս իրենց մահկանացուն կնքած ըլլան։ Անոնց տեսական մոլորութիւնքը, զորս կը համառօտէ 'ի վերջկոյս ԻԳ գլխուն, յար և նման են Սմբատայ մոլորութեանց. այսպէս նաև անբարոյական մծղնէութիւններն, որոց մասին, կ'երեւի, թէ շատ բան գիտէր հմուտ պատմագիրս, բայց լսողաց զգուանք կամ ախորժ չի պատճառելու համար, հետեւեալ հակիրճ և միանգամայն համեստ բանիւք ուղած է արտայայտել, ըսելով. « Բայց զնոցա մէջնէ զգործն՝ անպատշաճ համարեցաք ընդ գրով արկանել, քանզի կարի աղտեղի է, և զի ոչ ամենայն ոք պնդակազմ է ըսելեօք, քաղմոց՝ մեղաց յիշատակն 'ի խտրտանս ձգէ զսողսն և 'ի կատարումն գործոյն իսկ աճէ »։

Լաստիվերտցւոյ աւանդածէն ակներև կը տեսնուի, թէ ինչպէս Հարք՝ այսպէս ևս Մանանաղի գաւառի թոնրակեցիք երկար տարիներ չունեցան, բարեբաղդաբար, իրենց աւերիչ գործն՝ ընդարձակաբար ծաւալելու Հայոց մէջ. վասն զի, յամին 1005, շնորհիւ Ելիասայ արգարադատ դատաւորին, — որ բիւզանդական կայսեր կողմանէ ուղարկուած էր 'ի Մանանաղի, — անոնց ծածուկ կերպով լարած դարաններն և ծրագիրներն յայտնուեցան և մնացին անիրագործելի. իրենք հալածուեցան 'ի բաց, և իրենց բնակավայրքն աւերեցան իսպառ։

Հարքայ Ա. ժողովին և Ելիասայ գործադրած խիստ միջոց-

ները, — Հաբբայ և Մանանաղի աղանդաւորաց զէմ, — կ'երկի թէ նոյն ազդեցութիւնը չունեցան թոնրակեանց վրայ. ուրովհետեւ նոքա, — կամ շնորհիւ իրենց ճկուն քաղաքականութեան, և կամ խուժք մի հնարիմաց առաջնորդաց⁽¹⁾ ճարտարութեան, — կրցան խաբել իրենց հալածիչներն, և այնպէս շարունակեցին իրենց ընթացքը ցամառ 1050:

Այս ժամանակիս երկու բարեպատեհ զէպքեր՝ բոլորովին մերկացուցին անոնց խաբէութեան դիմակն. այսինքն է, նախ Գր. Մագիստրոսի պէս աշալուրջ իշխանին Միջագետաց Դքսուութեան հասնիլն. երկրորդ՝ երկու թոնրակեցի աղանդաւորաց վերադարձն ի ծոց սուրբ Եկեղեցւոյ, ոչք մկրտուելով⁽²⁾ կուչուեցան մին՝ Պողիկարպոս և միւսն՝ Նիկանովրա: Սոքա յայտնեցին Մագիստրոսի ոչ միայն թոնրակեցիներու բոյնը, այլ որ կարեւորագոյնն էր ՚ի գիտութիւն, նոյն իսկ անոնց ծածուկ միտրութիւններն և գործած ամենօրեայ ոճիրները: Մագիստրոս, — որ կայսեր հաւատարիմ ծառայութենէն դուրս՝ իրեն անհրաժեշտ պարտք կը համարէր քրիստոնէական սուրբ կրօնից և հայրենեաց անվթար պահպանութիւնն, — այս հաստատուն կռուաններուն վրայ յեցած՝ սկսաւ անմիջապէս իբրեւ բացարձակ վարիչ ՚ի գործ դնել բոլոր իւր մեծասաստ հրամանն և դատողական իշխանութիւնը: Թոնրակեցւոց ազատութեան համար ալ ուրիշ միջոց չկար. այլ հարկ էր կամ՝ քաջութեամբ կրել և մեռնիլ, կամ՝ փախչելով զերծանիլ, և կամ՝ դառնալ խմբովին իրենց բռնած թիւր ընթացքէն և ապաւինիլ մեծ իշխանիս և անոր հոգեւոր մօր՝ Եկեղեցւոյ գլխութեանն: Քիչեր կարացին իրենք զիրենք Ասորւոց կաթողիկոսին հովանւոյն ներքեւ ձգել, և իբրեւ հայ հաւատացեալներ՝ խաբել զնա: Սակայն արթուն Գրիգոր՝ փութաց և իր մէկ ընդարձակ թղթովը պարզեց բոլոր անոնց ծագումը, խաբէական՝ ձկտումներն և գոր-

1. Երախտապարտ ենք Մագիստրոսի, որ իր բազմիցս յիշեալ թղթին մէջ՝ ուրիշ շատ օգտակար տեղեկութեանց հետ՝ թոնրակեցի աղանդապետաց անուանքն ևս աւանդել ուզած է մեզ յետադայցս. որոնք են ըստ կարգի թողորոս, Անանէ, Արքայ, Սարգիս, Կիւրեղ, Յովսէփ, Յեսու, Ղազար և Շէկ-շուն: Ասոնց վրայ աւելցնելու ենք Լատիվերոցիէն յիշուած Յակոբը, Կոնմոխի և Վրվեռ: Այս անձինքս և անոնց զօրծերն անժանօթ են օտարազգի հին պատմագրաց:

2. Նորադարձից մկրտուելով, Թերևս կարծուի, թէ Հայք ևս Սրդողոքս եկեղեցւոյ պէս իրենց եկողները՝ կրկին կը մկրտէին: Սակայն իրն այնպէս չէ. այլ ընդ հակառակն եզրակացնելու է, ըստ իս, թէ այս աղանդա դարաւոր կեանք ունենալով, անոր մէջ ծնուողներն ալ իբրեւ հեթանոս և անկնունք կը մեծնային. ուստի դառնալէն վերջ հարկ էր զանոնք մկրտել:

ծած եղերունքը՝ կաթողիկոսին. յորդորելով որ չընդունի բնազանոնք, այլ իրեն յանձնէ։ Այո, իշխանիս գրչին և գիտութեան հետ՝ գործունէութիւնն իսկ մեծ եղաւ այս ժամանակիս։ Գրեց թուղթ մ'ալ առ կաթ. Հայոց Պետրոս Գետադարձ՝ զի ներու ընդդէմ խարդաւանաց թոնրակեանց, որոնք խնդրած էին, և գրէթէ յաջողած իսկ վերստին խուժել 'ի Հայս։ Վերջապէս Մագիստրոսի ձեռնարկած գործը յաջողութեամբ պսակուեցաւ. հիմնայատակ կործանեցաւ թոնրակեանց ժողովատեղին, և անոր հիմանը վրայ բարձրացաւ Ս. Գէորգ եկեղեցին, զոր գերած էր աղանդապետն Սմբատ։ Հազարէն աւելի թոնրակեցիք թողին իրենց աղանդն և մտան 'ի փարախ Ս. Եղեղեցւոյ, մկրտուելով 'ի ձեռն Եփրեմի Բլնեցւոյ եպիսկոպոսի։

Հոգևոր իշխանութիւնն՝ հաստատուն հիման վրայ յաւերժացընելու համար այս մեծ գործս, և մշտապէս վերջ տալու թոնրակեցւոց աղանդին, խմբեց Հաբբայ Բ. ժողովն, յամի Տեառն 1051. Ընդունուեցան նորադարձք 'ի մկրտութիւն, և Հայաստանեայց եկեղեցին վերջապէս գտաւ իւր 'ի վաղուց կորուսած խաղաղութիւնը։

Եղան ոմանք, — այս վերջին ժամանակներս, — դք խստիւ դատեցին Մագիստրոսի գործածած տարապայման և անողորմ վարմունքը թոնրակեցւոց դէմ, զանոնք և անոնց արարքն արդարացնելու չափ։ Սակայն իրաւացի չերեիր ինձ այսպիսի դատաստան մի. և իրօք նախ և յառաջ նոյն իսկ Մագիստրոսի հետեւալ խօսքերը՝ բոլորովին հակառակը կը ցուցնեն. « Որոց հրամայեցաք տապալել զհիմունս յարկացն և հրձիգ առնել, և զինքեանս հանեալ 'ի սահմանաց մերոց. աշ ոչ զոք վնասեցաք մարմնական պատռահասիւք, քեպէտե յօրէնսն հրամայէ զվերջին պատռահասն կրել ևոցա. որպէս և ևսիս քան զվեզ բազում զօրավարք և պետք 'ի սոչր սոչսերի մատնեցին զնոսա և անողորմաբար ոչ խնայեցին 'ի Տերս և 'ի մանկունս, որպէս և արժանն էր »։ Երկրորդ՝ գիտելու ենք, որ այն գործին յաջողութեամբ կատարուիլն և բերած պտուղներն իսկ՝ մի մի փայլուն ապացոյցներ են անոր վարչական մեծ հանճարոյն։ Արդ՝ այս երկաթեայ բազուկ՝ եթէ իր բազմապատիկ ներողութեանց հետ, — առ ռամիկ աղանդաւորս, — զինուորական խստութիւններով ևս յասպարէզ եկած չլինէր, անտարակոյս Հայոց ազգն և եկեղեցին՝ դեռ երկայն սարիներ պիտի տուայտէին, և թոնրակեան աղանդաւորաց՝ անոնց մէջ գործած աւերածներն և փլասակար ազդեցութիւնքը՝ շատ աւելի բազմադիմի պիտի լինէին, քան զոր կը կարծեն այժմ ոմանք։ Ուրեմն իրաւամբ և

գովութեամբ կարեմբ արդ եզրակացնել, թէ ինչպէս Պաշտօնական աղանդի բարձունքը՝ մեծապէս Յովհ. Օսկանցի հայրապետին, այսպէս ալ թունրակեանինը՝ Գր. Մագիստրոսի պարտական եմք:

Մանիրէա-Պաղիկեան թոնրակեցւոց քննական պատմութիւնն այսպէս ներկայացնելէն վերջ, այժմ այս կարեւոր հարցերս կ'ելլեն մեզ ընդ առաջ՝ բոլոր իրենց խոչընդոտներով հանդերձ. այսինքն են. ի՞նչ պատճառներ կային, որոնցմով այս աղանդաւորական ձգիչ և գրաւիչ եղաւ. և թէ ստուգիւ բոլոր այդ աղանդաւորները ախտամոլ և անուս մարդիկ էին արդեօք, ինչպէս ուզած են ներկայացնել հինաւուրց եկեղեցական և աշխարհական մատենագիրներ: Դարձեալ այդ կրօնական, բարոյական և քաղաքական հիւստիւններ, որ, — ըստ վկայութեան Մագիստրոսի, — հարիւր-եօթանասուն տարիներէ աւելի տառապեցուց նոյն իսկ Հայոց ազգն և աշխարհը, որ երեքէն աւելի ժողովքներ գումարել տուաւ, և ԺԳ-ԺԷ կաթողիկոսներ⁽¹⁾ տրամաբեամբ իջոյց 'ի գերեզման, — ի՞նչ վերջնական արդիւնքներ ունեցաւ արդեօք. կամ լաւ էս, իր վնասակար արգասիքներէն դուրս՝ օգուտներ ևս ընծայեց այն ազգին և աշխարհին, որուն կենսական ոյժերն սպառող մակարոյսն (parasite) եղաւ, ընդերկար:

1. Այսինքն են Յովհ. Ովայեցի, Զաքարիա, Գեորգ, Մաշտոց, Յովհաննէս, Ստեփաննոս, Թեոդորոս, Էդիսէ, Անանիա, Խաչիկ, Սարգիս և Պետրոս Գետադարձ, ըստ Հ. Միքայէլ Զամէնի, — Պատմ. Հայոց. Հտ. Բ: Իսկ Գր. Մագիստրոս, նոյնչափ ալ Աղուանից կաթողիկոսներ կը յիշէ, ըսելով. « Փոխանակ երկիցս և երկոց բողոքելոյ, զհարիւր և զեօթանասուն ամ երեքտասան քահանայապետք Հայոց Մեծաց, նոյնչափ Աղուանիցն, և իւր եպիսկոպոսք և անթիւ քահանայք և սարկաւագունք բողոքեցին ձեզ, և ոչ լուալք. խօսեցան և յանդիմանեցին, և ոչ պատկառեցիք. անիծեցին և արտաքսեցին, և ոչ զղացայք »:

Շարունակելի